O'QUVCHILARDA IJTIMOIY TOLERANTLIKNING SHAKLLANISH OMILLARI

Ilxamova Diana Ikromovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch
davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada o'quvchilarda ijtimoiy tolerantlikning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillar — oilaviy tarbiya uslubi, maktab pedagogik muhiti, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va millatlararo muloqot tajribasi — empirik tadqiq etilgan. Tadqiqotda 10-11-sinf o'quvchilari (n=95) ishtirok etgan bo'lib, V.S. Magun ijtimoiy tolerantlik so'rovnomasi va muallif tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-pedagogik omillar so'rovnomasidan foydalanilgan. Ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida bir faktorli dispersion tahlil (ANOVA) va eksploratsion faktorli tahlil (EFA) yordamida qayta ishlangan. Natijalarga ko'ra, demokratik tarbiya uslubiga ega oilalarda o'sayotgan o'quvchilarning tolerantlik darajasi avtoritar oilalarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi ($F=8,62$; $p<0,001$). Faktorli tahlil natijasida uchta asosiy omil — oilaviy-tarbiyaviy, ijtimoiy-muhitiy va axborot-madaniy omillar — ajratilib, ular umumiy dispersiyaning 62,3% ini tashkil etdi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tolerantlik, shakllanish omillari, oilaviy tarbiya uslubi, maktab muhiti, tengdoshlar guruhi, faktorli tahlil, dispersion tahlil.

Abstract: This article empirically investigates the socio-pedagogical factors influencing the formation of social tolerance among students, including family upbringing style, school pedagogical climate, peer group influence, mass media, and interethnic communication experience. The study involved 10th–11th grade students (n=95), using V.S. Magun's social tolerance questionnaire and an author-developed socio-pedagogical factors questionnaire. Data were processed in SPSS 26.0 using one-way ANOVA and exploratory factor analysis (EFA). Results showed that students raised in families with a democratic upbringing style

demonstrated significantly higher tolerance levels than those from authoritarian families (F=8.62; p<0.001). Factor analysis identified three key factors — family-educational, socio-environmental, and information-cultural — jointly explaining 62.3% of total variance.

Keywords: social tolerance, formation factors, family upbringing style, school environment, peer group, factor analysis, analysis of variance.

Аннотация: В статье эмпирически исследованы социально-педагогические факторы, влияющие на формирование социальной толерантности у учащихся: стиль семейного воспитания, педагогическая среда школы, группа сверстников, средства массовой информации и опыт межнационального общения. В исследовании приняли участие учащиеся 10-11 классов (n=95). Использованы опросник социальной толерантности В.С. Магуна и авторская анкета социально-педагогических факторов. Данные обработаны в SPSS 26.0 с применением однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA) и эксплораторного факторного анализа (EFA).

Ключевые слова: социальная толерантность, факторы формирования, стиль семейного воспитания, школьная среда, группа сверстников, факторный анализ.

Kirish: Ijtimoiy tolerantlik shaxsning tayyor holda tug'iladigan xususiyati emas, balki ijtimoiylashuv jarayonida turli xil omillar ta'sirida bosqichma-bosqich shakllanadigan murakkab ijtimoiy-psixologik hosiladir. O'smirlik davri — shaxsning qadriyatlar tizimi, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan yondashuvi faol shakllanayotgan davr bo'lib, aynan shu bosqichda oila, maktab, tengdoshlar muhiti va axborot makoni ta'siri alohida ahamiyat kasb etadi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, pedagogik amaliyotda tolerantlikni tarbiyalash ko'pincha faqat maktab darajasidagi tadbirlar (soatlar, tarbiyaviy tadbirlar) bilan chegaralanadi, oilaviy tarbiya uslubi, tengdoshlar muhiti va zamonaviy raqamli-axborot makonining ta'siri esa yetarlicha hisobga olinmaydi. Bunday yondashuvning samaradorligi cheklangan bo'lib, tolerantlik shakllanishiga

ta'sir etuvchi barcha omillarni kompleks tarzda o'rganish zarurati mavjud.Tadqiqotning maqsadi — o'quvchilarda ijtimoiy tolerantlikning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-pedagogik omillarni aniqlash, ularning nisbiy ta'sir darajasini statistik jihatdan baholash va bu asosda tolerantlikni rivojlantirishning kompleks pedagogik modelini asoslashdan iborat.Tadqiqot vazifalari: 1) o'quvchilarning ijtimoiy tolerantlik darajasini oilaviy tarbiya uslubi turlariga ko'ra qiyosiy tahlil qilish; 2) ijtimoiy-pedagogik omillarning ichki tuzilishini eksploratsion faktorli tahlil orqali aniqlash; 3) omillarning nisbiy salmog'ini ekspert baholash asosida taqqoslash; 4) tolerantlikni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Mavzuning ilmiy-nazariy o'rganilganlik darajasi: Ijtimoiy tolerantlikning shakllanish omillari muammosi ijtimoiylashuv nazariyalari kontekstida keng yoritiladi. Amerikalik tadqiqotchi U. Bronfenbrenner tomonidan ishlab chiqilgan ekologik tizimlar nazariyasi shaxs rivojlanishiga mikro- (oila, maktab), mezo- va makrotizim (jamiyat madaniyati, OAV) darajalarining o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatishini asoslab bergan, bu nazariy model tolerantlikning ko'p omilliligini tushunishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Rossiyalik olimlardan A.G. Asmolov tolerantlikni shaxsning ijtimoiy me'yor sifatida shakllanishida oilaviy tarbiya uslubining hal qiluvchi rolga ega ekanligini ta'kidlaydi, D. Boum esa maktab ta'lim muhitining demokratik yoki avtoritar xarakteri o'quvchilarda bag'rikenglik yoki, aksincha, intolerant munosabatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotlagan. Mahalliy pedagogika fanida R.X. Djuraev, Sh.A. Ahmedova kabi tadqiqotchilarning ishlarida ta'lim jarayonida bag'rikenglikni tarbiyalashning pedagogik shart-sharoitlari ochib berilgan bo'lsa-da, oilaviy tarbiya uslubi, tengdoshlar guruhi va raqamli OAVning tolerantlik shakllanishidagi nisbiy salmog'ini statistik-empirik tarzda taqqoslashga bag'ishlangan tadqiqotlar sonining chekliligi muammoning yanada chuqur o'rganilishini talab qiladi.

Shu bilan birga, zamonaviy sharoitda ijtimoiy tarmoqlar va raqamli muloqot muhitining o'smirlar dunyoqarashiga ta'siri kuchayib bormoqda, biroq bu omilning an'anaviy omillar (oila, maktab) bilan qiyosiy ta'sir kuchi mahalliy tadqiqotlarda deyarli o'rganilmagan. Ushbu bo'shliq tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

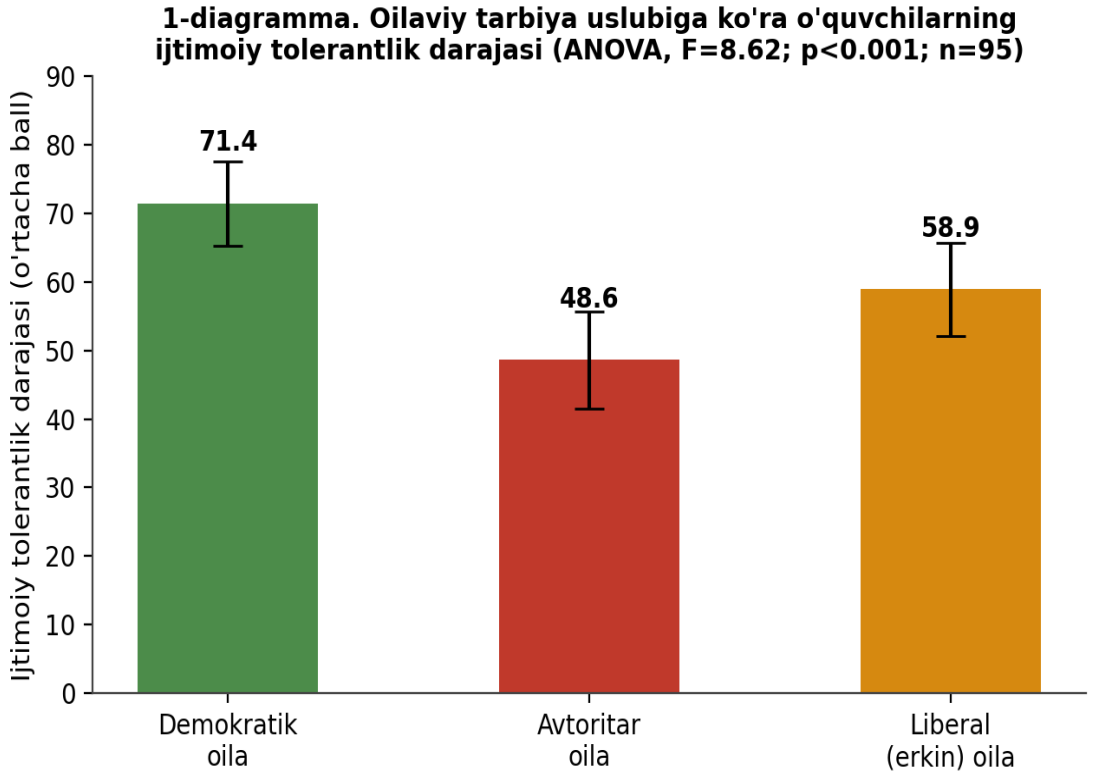
Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot 2025-2026 o'quv yilida umumta'lim maktablarining 10-11-sinf o'quvchilari orasida tashkil etildi. Tanlanma hajmi n=95 nafarni tashkil etib, ulardan 51 nafari (53,7%) qiz bolalar, 44 nafari (46,3%) o'g'il bolalardan iborat bo'ldi.Tadqiqotda ikkita asosiy instrument qo'llanildi:

1) Ijtimoiy tolerantlik darajasini o'lchash uchun — V.S. Magunning ijtimoiy tolerantlik so'rovnomasi (0-100 ballik shkala);

2) Ijtimoiy-pedagogik omillarni baholash uchun — muallif tomonidan ishlab chiqilgan va ekspert baholash orqali validlashtirilgan so'rovnoma bo'lib, u besh yo'nalishni qamrab oldi: oilaviy tarbiya uslubi (demokratik/avtoritar/liberal — Boldvin tasnifi asosida), maktab pedagogik muhitining xarakteri, tengdoshlar guruhining ta'siri, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri, millatlararo/dinlararo muloqot tajribasi.

Statistik tahlil SPSS Statistics 26.0 dasturida amalga oshirildi. Oilaviy tarbiya uslubi guruhlari bo'yicha tolerantlik darajasidagi farqlarni aniqlash uchun bir faktorli dispersion tahlil (One-Way ANOVA) va Tukey post-hoc testi qo'llanildi. Omillarning ichki tuzilishini aniqlash uchun bosh komponentalar usuli (Principal Component Analysis) asosidagi eksploratsion faktorli tahlil (EFA, Varimax rotatsiyasi bilan) o'tkazildi, namunaning faktorli tahlilga yaroqliligi Kayzer-Mayer-Olkin (KMO=0,79) va Bartlett testi ($p<0,001$) orqali tasdiqlandi. So'rovnomaning ichki izchilligi Kronbax alfa koeffitsienti orqali tekshirildi ($\alpha=0,84$).

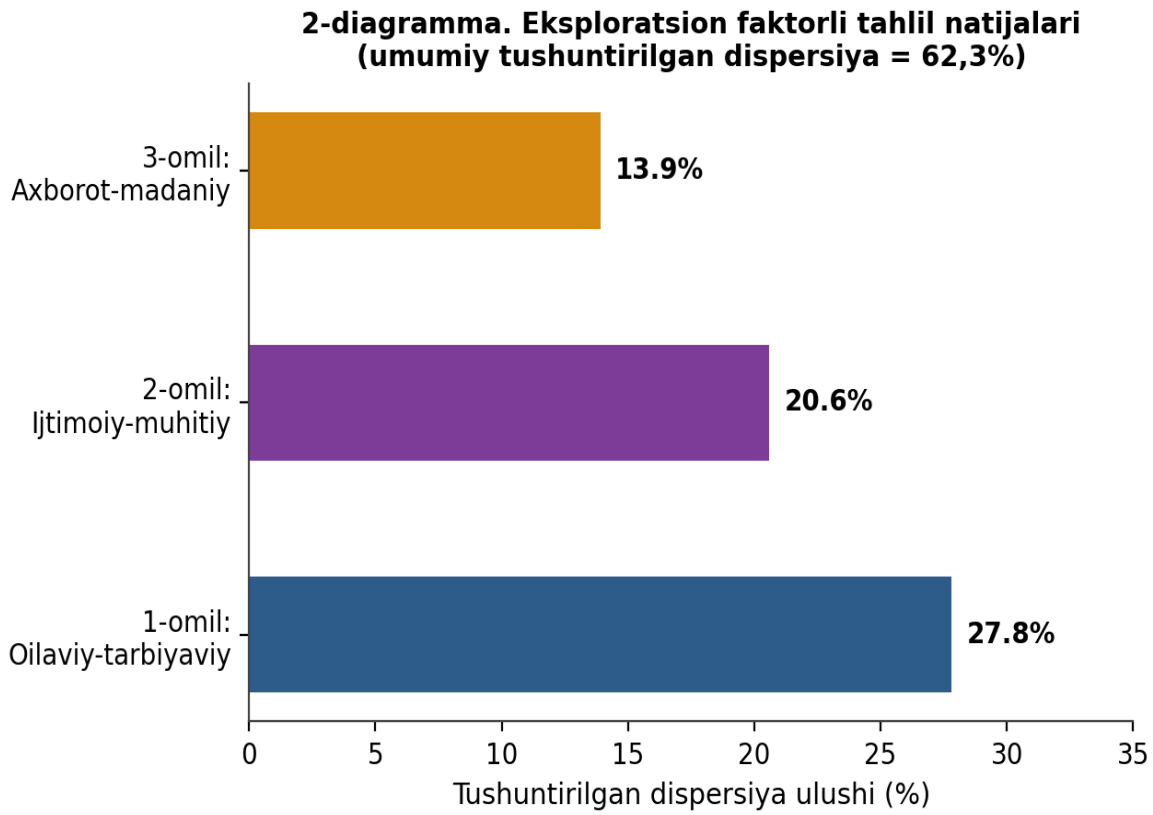
Tadqiqot natijalari va ularning tahlili: Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'quvchilarning oilaviy tarbiya uslubi bo'yicha taqsimoti quyidagicha bo'ldi: demokratik uslub — 41,1% (n=39), avtoritar uslub — 30,5% (n=29), liberal (erkin) uslub — 28,4% (n=27). Bir faktorli dispersion tahlil natijalari oilaviy tarbiya uslubi guruhlari o'rtasida ijtimoiy tolerantlik darajasi bo'yicha statistik jihatdan ishonchli farq mavjudligini ko'rsatdi ($F(2,92)=8,62$; $p<0,001$). Tukey post-hoc testi demokratik oilada tarbiyalangan o'quvchilarning o'rtacha tolerantlik ko'rsatkichi ($M=71,4$; $SD=6,2$) avtoritar oiladagi o'quvchilarnikidan ($M=48,6$; $SD=7,1$) sezilarli darajada yuqori ekanligini tasdiqladi (1-diagramma).

1-diagramma. Oilaviy tarbiya uslubiga ko'ra o'quvchilarning ijtimoiy tolerantlik darajasi

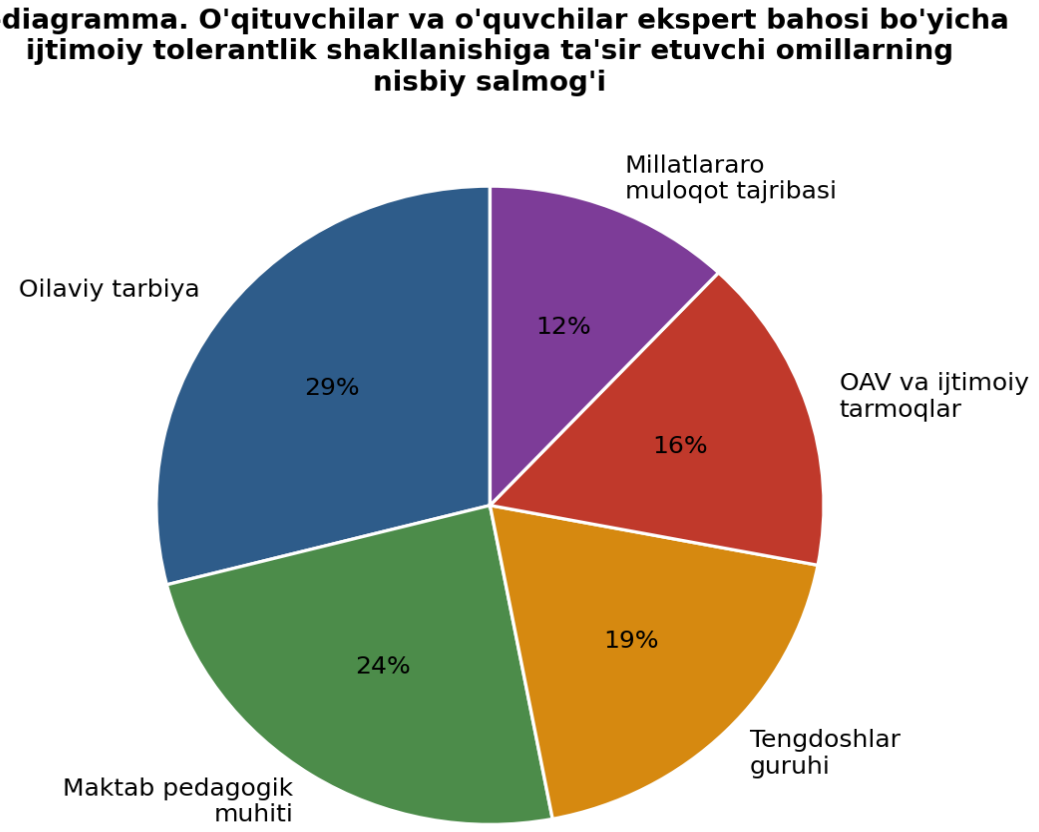
Ijtimoiy-pedagogik omillarning ichki tuzilishini aniqlash maqsadida o'tkazilgan eksploratsion faktorli tahlil natijasida o'z qiymati (eigenvalue) 1 dan yuqori bo'lgan uchta asosiy omil ajratildi (2-diagramma). Birinchi omil — "oilaviy-tarbiyaviy omil" (oila a'zolari o'rtasidagi munosabat uslubi, ota-onaning bag'rikenglik namunasi) — umumiy dispersiyaning 27,8% ini, ikkinchi omil —

"ijtimoiy-muhitiy omil" (maktab pedagogik muhiti va tengdoshlar guruhi ta'siri birlashgan holda) — 20,6% ini, uchinchi omil — "axborot-madaniy omil" (OAV, ijtimoiy tarmoqlar va millatlararo muloqot tajribasi) — 13,9% ini tashkil etib, uch omil birgalikda umumiy dispersiyaning 62,3% ini tushuntirdi.

2-diagramma. Eksploratsion faktorli tahlil natijalari (tushuntirilgan dispersiya ulushlari)

O'qituvchilar va o'quvchilardan iborat ekspert guruhi (n=24) tomonidan amalga oshirilgan qo'shimcha reyting baholash natijalariga ko'ra, tolerantlik shakllanishiga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida oilaviy tarbiya (29%) belgilandi, undan keyin maktab pedagogik muhiti (24%), tengdoshlar guruhi (19%), OAV va ijtimoiy tarmoqlar (16%) hamda millatlararo muloqot tajribasi (12%) joylashdi (3-diagramma). Bu natija statistik tahlil orqali aniqlangan omillar ierarxiyasini ekspert bahosi darajasida ham tasdiqladi.

3-diagramma. Ijtimoiy tolerantlik shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarning nisbiy salmog'i

Natijalarning muhokamasi: Olingan natijalar U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasini empirik jihatdan tasdiqlaydi: o'quvchining tolerantlik darajasi bir emas, balki bir nechta o'zaro bog'liq tizim — oila (mikrotizim), maktab va tengdoshlar muhiti (mezotizim), hamda kengroq axborot-madaniy makon (makrotizim) ta'sirida shakllanadi. Ayni paytda, oilaviy tarbiya uslubining eng kuchli omil sifatida ajralib chiqishi A.G. Asmolov qarashlari bilan mos keladi va ota-onalar bilan ishlash, oilaviy tarbiya madaniyatini oshirishga qaratilgan maktab-oila hamkorligi dasturlarining muhimligini ko'rsatadi.Maktab pedagogik muhiti va tengdoshlar guruhining bitta omil doirasida birlashishi shuni ko'rsatadiki, o'quvchining kundalik ijtimoiy muhiti (maktab + tengdoshlar) yaxlit tizim sifatida ta'sir ko'rsatadi, shu sababli tolerantlikni rivojlantirish dasturlari alohida darslardan tashqari, sinf jamoasidagi umumiy ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshilashga ham qaratilishi lozim. Axborot-madaniy omilning nisbatan kamroq, ammo statistik ahamiyatli ta'sir ko'rsatishi zamonaviy raqamli muhitda media-savodxonlikni oshirish choralarining zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa va tavsiyalar: Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O'quvchilarda ijtimoiy tolerantlikning shakllanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, unda oilaviy tarbiya uslubi hal qiluvchi rol o'ynaydi ($F=8,62$; $p<0,001$).

2. Ijtimoiy-pedagogik omillar uch yirik guruhga — oilaviy-tarbiyaviy, ijtimoiy-muhitiy va axborot-madaniy omillarga — birlashadi va birgalikda tolerantlikdagi o'zgaruvchanlikning 62,3% ini tushuntiradi.

3. Demokratik oilaviy tarbiya uslubi o'quvchilarda yuqori darajadagi ijtimoiy tolerantlikning shakllanishi uchun eng qulay shart-sharoitni yaratadi.

4. Tolerantlikni rivojlantirishning samarali pedagogik modeli oila, maktab va axborot muhitini qamrab oluvchi kompleks, ko'p bosqichli yondashuvni talab qiladi.

Amaliy tavsiya sifatida umumta'lim maktablarida ota-onalar uchun "Oilada bag'rikenglik madaniyati" mavzusidagi pedagogik-psixologik seminarlarni tizimli tashkil etish, sinf rahbarlari uchun sinf jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhitni

tolerantlik nuqtai nazaridan monitoring qilish metodikasini joriy etish hamda o'quvchilar orasida media-savodxonlikni oshirishga qaratilgan maxsus kurslarni o'quv dasturiga kiritish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

2. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. — М.: Смысл, 2007.

3. Магун В.С., Магун А.В. Методология измерения социальной толерантности. — М.: ИС РАН, 2006.

4. Baumrind D. Current patterns of parental authority // Developmental Psychology Monographs, 1971.

5. Djuraev R.X. Ta'lim jarayonida bag'rikenglikni tarbiyalashning pedagogik shart-sharoitlari. — Toshkent, 2020.

6. Ahmedova Sh.A. O'quvchilarda milliy va diniy bag'rikenglikni shakllantirish pedagogikasi. — Toshkent, 2021.

7. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. — М.: Смысл, 1998.

8. Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. — 5th ed. — London: SAGE, 2018.

9. Tabachnick B.G., Fidell L.S. Using Multivariate Statistics. — 7th ed. — Boston: Pearson, 2019.

10. G'oziyev E.G'. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Universitet, 2017.